

CONTRAMINE

De inzet van joden als ‘controlegroep’ Bart van der Boom en de Holocaust

Remco Ensel en Evelien Gans

Dit artikel is een kritische lezing van ‘Wij weten niets van hun lot.’ Gewone Nederlanders en de Holocaust van Bart van der Boom. In het bijzonder wordt hier betoogd dat in het boek een adequate reflectie ontbreekt op de verschillen in posities en houdingen van omstanders en slachtoffers tijdens de Jodenvervolging. Deze stelling wordt onderbouwd met suggesties voor alternatieve interpretaties, concepten en vraagstellingen.

In ‘Wij weten niets van hun lot’. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* geeft Bart van der Boom met dagboeken als bron een antwoord op de vraag wat men wist van de Holocaust tijdens de Bezetting. Met het boek beoogt de historicus korte metten te maken met een door hem veronderstelde ‘mythe van de schuldige omstanders’. In het afgelopen jaar was het boek inzet van een intensief debat, gelaagd en divers, mede doordat de bijdragen niet uitsluitend van historici en andere wetenschappers afkomstig waren.¹ Getuige de bijdragen in kranten en tijdschriften, de ingezonden brieven, de e-mailcorrespondentie en de face-to-facegesprekken voelen velen zich bij het debat betrokken.² Dat geldt ook voor ons. Als historici die zich op gebieden bewegen die deels dezelfde zijn als die van Van der Boom, is het onze taak zijn werk serieus te lezen en, indien van toepassing, aan kritiek te onderwerpen. Wij hebben dat al eerder gedaan in een tweetal essays in *De Groene Amsterdammer*, en voegen daar nu een aantal nieuwe elementen aan toe. De geschiedschrijving en de academische gemeenschap hebben baat bij een inhoudelijk debat – de samenleving overigens ook.

Bart van der Boom zelf is er niet van overtuigd dat een serieus debat van de grond is gekomen en hij acht ‘de kans’ dat dit zal gebeuren ‘klein’. Als historicus wordt hij geconfronteerd met een ‘niet al te rationeel debat’.³ Vermoedelijk heeft Van der Booms inschatting te maken met zijn ‘overtuiging dat historici en betrokkenen niet zo veel aan elkaar hebben, omdat ze wezenlijk verschillende doelen nastreven’.⁴ Volgens de historicus Jaap Cohen daarentegen spreekt uit het debat, door hem getypeerd als ‘een ware Historikerstreit’, vooral engagement.⁵ Misschien

- 1 Bart van der Boom, ‘Wij weten niets van hun lot.’ *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012); Evelien Gans en Remco Ensel, ‘Wij weten iets van hun lot. Nivellering in de geschiedenis’, *De Groene Amsterdammer*, 13 december 2012, 32-35; Remco Ensel en Evelien Gans, ‘Wij weten iets van hun lot ii’, *De Groene Amsterdammer*, 6 februari 2013 [opgenomen in het digitale dossier van *De Groene Amsterdammer*]. Vergelijk Evelien Gans en Remco Ensel, ‘Niet weten van de gaskamer verklaart passiviteit niet’, *NRC Handelsblad*, 16 mei 2013. Repliek van Bart van der Boom, ‘Ook die joodse verraders zijn interessant’, *De Groene Amsterdammer*, 9 januari 2013 en idem, ‘Een antwoord aan mijn critici’, *De Groene Amsterdammer*, 6 februari 2013, opgenomen in het digitale dossier. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘Egocument als bron’, *De Groene Amsterdammer*, 24 januari 2013 en Guus Meershoek, ‘Een aangekondigde massamoord’, *De Groene Amsterdammer*, 31 januari 2013, 30-33. Van der Boom repliceert tevens op zijn blog www.wijwetennietsvanhunlot.blogspot.com (hierna ‘blog’)
- 2 Zie voor vroege kritiek van Ed van Thijn en Ies Vuijsje: Anne Burgers, ‘Ed van Thijn: “Boek Van der Boom misleidend”’, *Historisch Nieuwsblad*, 7 mei 2012: www.historischnieuwsblad.nl.
- 3 Bart van der Boom, ‘Nederlanders wisten niet van de Holocaust’, *NRC Handelsblad*, 11 mei 2012.
- 4 Bart van der Boom, blog, 30 mei 2013.
- 5 Jaap Cohen, ‘Hoe cruciaal is onwetendheid?’, *NRC Next*, 3 april 2013.

ligt hier de basis voor de door Van der Boom opgeroepen tegenstelling van betrokkenen en historici. Een parallel met de briefwisseling van de historici Martin Broszat en Saul Friedländer uit 1987 dringt zich op. Broszat trachtte in zijn brieven ruimte te scheppen voor een vakhistorische plaatsbepaling van '33-'45. De wetenschappelijke aanpak van het verleden door de historicus is anders dan die van herdenkers-nabestaanden – Broszat sprak oorspronkelijk over Duitse historici versus 'joodse mensen' – die 'een mythische vorm van herinneren' koesteren.⁶ Van der Boom riep eenzelfde onderscheid op toen hij stelde dat Gans en Ensel niet schrijven 'als kritische collega's, maar als politiek-morele scherprechters. Dat is [...] ver buiten de wetenschappelijke orde.' Gans mag zich met recht boos maken over de wijze van herdenken maar het gaat mis als zij 'dit verwijt richt aan collega-historici. Hun taak is niet om het verleden te herdenken, maar om het te begrijpen. Dat vereist een geheel andere instelling'. De herdenkers reageren emotioneel;⁷ daartegenover staat de historicus die een positivistische aanpak nastreeft en openstaat voor een redelijke discussie. Dit onderscheid werd ook opgeroepen in Van der Booms uitspraak dat het voor de houdbaarheid van standpunten niets zou hoeven uitmaken – waarmee wij het geheel eens zijn – dat de vader van Chris van der Heijden 'SS'er was, Gans' vader 'joods' en de vader van Van der Boom 'heel aardig en optimistisch'.⁸ Van der Boom geeft hiermee te kennen dat hij, anders dan Gans en Van der Heijden, geen transgenerationale betrokkenheid heeft bij de Tweede Wereldoorlog; zijn interesse noemt hij in een interview: 'niet persoonlijk. Noem het intellectuele interesse.'⁹ Ontdaan van betrokkenheid lijkt Van der Boom de positie van de omstander te vereenzelvigen met de objectieve positie van de historicus. Reflecteren op de jodenvervolgging noopt echter iedereen tot het vinden van een balans tussen distantie en betrokkenheid, tussen verbanden leggen en erkennen dat er grenzen zijn aan duiding en interpretatie, tussen op je strepen staan als historicus en de dialoog aangaan met 'anderen'. Ook dat was een centraal motief in het Broszat-Friedländerdebat.¹⁰

Maar het ging in de brieven niet uitsluitend om de morele implicaties van historisch onderzoek. Friedländer bestreed ook de analyse en de onderbouwing van Broszats stelling over de

plaats van de jodenvervolgging in het alledaagse leven tussen '33 en '45. De vernietiging van de joden was een 'hidden but perceived fact'.¹¹ Hoewel Friedländer doelde op de Duitse situatie, had de geïmpliceerde ambivalentie ook uitgangspunt van 'Wij weten niets van hun lot' kunnen zijn. Van der Boom gaat uitgebreid in op de Duitse discussie onder historici, maar benadrukt de twijfel. In zijn analyse van de Nederlandse situatie volgt hij ditzelfde pad: rechtlijnig, ongenueanceerd in de analyse en speculatief in de gevolgtrekkingen, gevoed door problematische definities van 'weten' en de Holocaust.¹²

Ons oordeel over de conceptuele en analytische tekortkomingen van 'Wij weten niets van hun lot' is verbonden met de stelling dat in dit boek het perspectief van joden als de directe slachtoffers van genocide geweld wordt aangedaan. De geconstateerde verkleining van de verschillen in posities, gevoelens en motieven tussen joden en niet-joden, slachtoffers en omstanders, benoemen wij met het begrip *nivelle-*

- 6 Martin Broszat en Saul Friedländer, 'Um die "Historisierung des Nationalsozialismus". Ein Briefwechsel', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 36.2 (1988) 339-372, aldaar 342-343. Zie over Broszat/Friedländer: Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader. De Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2010.
- 7 Gans en Ensel zijn 'woedend', Anet Bleich schreef een 'ten dele woedende' recensie en ontstak 'in grote woede'. Vergelijk Anet Bleich, 'Onwetend?', *NiW*, 2 november 2012; en Bart van der Boom, 'Stap over het ongemak heen', *NiW*, 8 november 2012 en blog, 15 juni 2013.
- 8 Van der Boom, 'Ook die joodse verraders zijn interessant'.
- 9 'Maar ik ben zelf niet Joods, heb voor zover ik weet ook geen familieleden die heel goed of heel slecht waren. Dit is niet persoonlijk. Noem het intellectuele interesse.' *Reformatisch dagblad*, 28 november 2012.
- 10 Regina M. Feldman, 'Encountering the trauma of the Holocaust. Dialogue and its discontents in the Broszat-Friedlander exchanges of letters', *Ethos* 28.4 (2000) 551-574. Vergelijk Dominick LaCapra, *Representing the Holocaust. History, theory, trauma* (Ithaca 1994) 63-66 over de noodzaak de subjectposities die samenhangen met het beoefenen van wetenschap, met rouwen of herdenken niet te reduceren tot gereïficeerde stereotype opposities.
- 11 Dominique LaCapra, *Representing the Holocaust*, 62.
- 12 Over Van der Booms definitie van de Holocaust, massamoord via de gaskamer direct na deportatie, schreef Ron van Hasselt (*De Groene Amsterdammer*, 13 juni 2012) dat Anne Frank dan niet onder de slachtoffers valt. Over weten: Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', 85-91. Zie de begrippen 'offenes' en 'öffentliches Geheimnis' in Frank Bajohr en Dieter Pohl, *Der Holocaust als offenes Geheimnis. Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten* (München 2006) en Peter Longerich, 'Davon haben wir nichts gewusst!' *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945* (München 2006). Vooral Peter Fritzsche, *Life and death in the Third Reich* (Cambridge 2008: 264) benadrukt volgens Van der Boom het ontbreken van kennis over 'de' Holocaust, maar Fritzsche benadrukt vooral dat burens van joden hen als een 'monolithic, dangerous force' zagen ten aanzien van wie zij een 'growing indifference' betoonden. Inzake het weten richt Van der Boom zijn pijlen op les Vuijsje, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolgging* (Amsterdam 2006) en idem, 'Wie het wilde weten, kon het weten', *NRC Handelsblad*, 4 mei 2013. Contra Van der Boom: Willem Melching, *Hitler. Opkomst en ondergang van een Duits politicus* (Amsterdam 2013) 226-227.

ring.¹³ Dit begrip wijst op het onder één noemer brengen van mensen die in diverse betrekkingen tot de genocide staan zonder verdere problematisering en zonder adequate reflectie op de verschillende posities en houdingen van daders, omstanders, medeplichtigen en slachtoffers. Bij Van der Boom vervagen de scheidslijnen doordat hij begrippen als tijdgenoot, omstander en gewone Nederlander door elkaar heen gebruikt.¹⁴ Wat bedoelen wij met onze stelling dat het boek van Van der Boom tekortschiet in het onderscheiden van een joods perspectief?

Taal en interpretatie

Zorgvuldig spreken en schrijven als historicus vereist een gevoeligheid voor de kracht van taal. Woordkeus doet ertoe. Dat is niet louter een kwestie van gevoel. De precisie van de analyse is mede afhankelijk van het analytische gereedschap dat wordt ingezet. Nivellering spreekt uit de gekozen woorden en de inzet van centrale concepten. Het heeft betrekking op het spreken over 'op de trein stappen' en andere formuleringen die de specifieke positie van joden als vervolgd miskent, op het eenzijdig benadrukken van 'de gehoorzaamheid' van joden en op de weinig empathische becommentariëring van dagboekfragmenten.

Wanneer Etty Hillesum schrijft dat wat er ook zou gebeuren, zij zich altijd in Gods armen zou voelen, schrijft Van der Boom naar aanleiding van het transport naar Auschwitz in september 1943: 'Daar is Etty na tweeënhalve maand gestorven. Of ze zich toen nog "in Gods

armen" voelde, is de vraag.¹⁵ In plaats van te speculeren over wat Hillesum al dan niet heeft gedacht terwijl zij werd vergast, zou hier eerder de houding van Friedländer hebben gepast: stilte. In de passage ontbreekt het besef dat joodse dagboeken, waaronder de twee beroemdste Nederlandstalige dagboeken, soms plots eindigen, dat de tekstuele *closure* die niet-joodse schrijvers wel is gegeven ontbreekt, en dat zelfs overlevenden de stilte die de gaskamer heeft achtergelaten niet kunnen invullen.¹⁶

Van der Boom benadrukt het belang van empathie als het belangrijkste 'middel tot verwerving van historisch begrip', maar dit kan de historicus toch uitsluitend op het niveau van taalgebruik en tekstanalyse realiseren.¹⁷ Het gaat bijvoorbeeld mis bij een fragment uit het dagboek van de zestienjarige Moshe Flinker:

Het is alsof je in een grote zaal bent waar een heleboel mensen vrolijk aan het dansen zijn en plezier hebben en een kleine groepje stil in een hoekje zit. En van tijd tijd worden er van dat kleine groepje een paar mensen opgehaald, naar een ander vertrek gevoerd en gewurgd. Maar de vrolijk dansende mensen in de zaal raakt dat helemaal niet. Het lijkt er eerder op dat hun plezier er juist door wordt vergroot.

Van der Boom haalt het citaat (uit de flyer van de televisieserie *De Bezetting*) aan om zijn stelling over de hedendaagse dominantie van de 'mythe van de schuldige omstander' te staven: 'In de jaren vijftig zouden weinig mensen dit herkend hebben als de *Bezetting* in een notendop, maar nu snapt iedereen waar het over gaat.'¹⁸ Wat hij de lezer onthoudt, is reflectie op de indrukwekkende wijze waarop een jongen tracht greep te krijgen op het verbijsterende lot dat zich aan hem voltrekt. Moshe Flinker kwam beklemmend dicht bij de catastrofe in zijn verbeelding van de figuratie van slachtoffer-omstander-medeplichtige-dader. Zijn metafoor verbeeldt het stapsgewijs optrekken van sociale en psychologische schotten tijdens de *Bezetting* waardoor joden, in de woorden van historica Alexandra Garbarini, in een 'world of shrinking prospects' terechtkwamen.¹⁹ Het beeld raakt aan de kern van Van der Booms interesse en had juist uitgangspunt kunnen zijn voor een exposé over het slachtoferperspectief.

13 Vergelijk Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer'.

14 Meershoek, 'Een aangekondigde massamoord', stelde zonder overname van het begrip nivellering dat omstanders en slachtoffers 'met een volstrekt andere onzekerheid [werden] geconfronteerd.'

15 Van der Boom, 'We weten niets', 326.

16 Friedländer, *Nazi-Duitsland en de Joden*, 586. Vergelijk Fritzsche, *Life and death*, 247-248 over Philip Mechanicus, Hillesum en de stilte van het dagboek na deportatie; LaCapra, *Representing the Holocaust*, 43-47.

17 Van der Boom, 'We weten niets', 428.

18 Van der Boom, 'We weten niets', 12. Het citaat van Flinker is als hoofdstukmotto opgenomen in Saul Friedländer: *Nazi-Duitsland en de Joden II. De jaren van vernietiging 1939-1945* (Amsterdam 2007) 393. James E. Young gaat in op de religieuze beeldspraak van Flinker in 'Interpreting literary testimony. A preface to rereading Holocaust diaries and memoirs', *New Literary History* 18.2 (1987) 402-423, met onder meer een vergelijking tussen Flinker en Anne Frank (415 e.v.). De auteur stelt dat 'The "vision" of events in these diaries depended on the languages, figures, and even religious training that ultimately framed these testimonies.'

19 Alexandra Garbarini, *Numbered days. Diaries and the Holocaust* (Ann Arbor 2006) xi.

Van der Boom vangt weinig aan met de meerduideligheid van teksten. Dit kan worden geïllustreerd met de inzet van het citaat van Etty Hillesum als hoofdtitel. Van der Boom concentreert zich op het weten in de zin 'wij weten niets van hun lot' en negeert wat 'wij', 'hun' en 'lot' kunnen betekenen. Via het voornaamwoord 'wij' wordt de joodse Hillesum ten onrechte opgevoerd als spreekbuis van gewone Nederlanders die als omstanders niets wisten van het lot van de joden.²⁰ De meervoudsvorm in het citaat moet anders worden gelezen: Wij achtergebleven gevangenen van Westerbork, Wij joden, Wij die ook op de nominatie staan om gedeporteerd te worden naar het oosten, weten niet welk lot ons daar zal wachten. En hoe zit het met het woord 'lot'? Op basis van haar dagboek wordt duidelijk dat Hillesum iets van het lot van de gedeporteerden wist, niet alles, niet niets, wel iets. In het citaat is het woord 'lot' vol van dreiging en onheil. Etty Hillesum komt verschillende malen terug op haar 'lot' en het lot van de joden, van de mensheid: 'Een mens scheidt z'n eigen lot van binnenuit.'²¹

Het boek ontbeert een daadwerkelijke tekstanalyse van de dagboeken. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker schreven: 'Eigenlijk is het onbegrijpelijk dat iemand die 164 dagboeken heeft bestudeerd nog steeds gelooft dat zulke teksten een onbeslagen spiegel zijn van wat de schrijvers dachten of voelden.' Garbarini noemt dagboeken 'improvisational texts'. Die typering opent de mogelijkheid dat dagboeken een functie hebben in het duiden en legitimeren van gedrag, van persoonlijk onvermogen tot onwil.²²

'Zojuist even aangifte gedaan van m'n uitverkoren bloedsomloop', schrijft Hillesum op 19 maart 1941. '[H]et leek een wat zwijgende en gedrukte rij en even onderging je dat staan daar als een onafwendbaar lot: er werd met je gedaan.'²³ Dit is wat een dagboekschrijver kan doen: een relatie leggen tussen zichzelf als fysiek persoon en zichzelf als tekstuele ik-persoon.²⁴ Hillesum, wier schrijven wel als geëxalteerd wordt omschreven, geeft zich rekenschap van de racistische de-individualisering en tracht via de ironie haar autonomie terug te winnen. Het is van korte duur. In de zin daarna, in de lijdende vorm en in de tweede persoon, zijn de ironie en het autonome subject verdwenen: 'er werd met je gedaan.' Het schrijven is een vorm van reken-

schap afleggen, soms leidt dit tot stilte, en het is aan de historicus deze omzetting van interieur naar exterieur beter te begrijpen.

De filosoof Giorgio Agamben heeft erop gewezen dat dagboeken en memoires getuigenis afleggen van de slachtoffers, van hen die niet (langer) in staat zijn te getuigen.²⁵ Hillesums dagboek is meerduidelig én meerstemmig. In Van der Booms omgang met de dagboeken, door hem omschreven als 'onbekommerd', gaat de meerstemmigheid verloren doordat spreken en zwijgen in de tekst worden genegeerd ten gunste van het (niet) weten.²⁶ Hillesum reflecteert op de berichten en schrijft over de onzekerheid en de doodsdreiging. Zij betreft hierin de gesprekken die zij heeft met lotgenoten. Zo rijst een beeld op van mensen die op eigen wijze trachten greep te krijgen op de werkelijkheid en hun angsten. Er is een fluistergesprek in de nacht, intieme gedachten worden aan het dagboek toevertrouwd, aanvaarding van een naderende dood en de onmogelijkheid hiervan. Van der Boom stelt op basis van deze fragmenten dat Hillesum makkelijk, maar ten onrechte, is 'af te schilderen' als iemand die wist van de Holocaust, maar uit niets blijkt dat het dagboek van Hillesum 'makkelijk' is te duiden. Waarom citeert Van der Boom in extenso uit passages over de dood die 'geluidloos' in het leven is gekomen als ze verder slechts door een zeef worden gehaald om het kennisniveau van Hillesum te bepalen? Zo hangt onzorgvuldig taalgebruik inderdaad samen met onzorgvuldig denken.

Van der Boom lijkt zich te beroepen op een *common sense*-aanpak.²⁷ Dit zou verklaren hoe

- 20 'De modale Nederlander was veel banger dan de werkelijkheid achteraf gezien rechtvaardigt': Van der Boom, *Wij weten niets*, 138.
- 21 Etty Hillesum, *Het werk. 1941-1943* (Amsterdam 2012; zesde herziene druk) 268 (27 februari 1942).
- 22 Baggerman en Dekker, 'Dagboeken als bron'; Garbarini, *Numbered Days*, 17; de laatste suggestie werd in de vorm van een vraag voorgelegd aan Van der Boom bij een lezing voor *Humanity in Action*, Amsterdam, 4 juni 2013.
- 23 Hillesum, *Het werk*, 33 (19 maart 1941).
- 24 Als de joodse Ruth Klüger zich na haar ontsnapping aansluit bij een groep niet-joodse vluchtelingen, stuit zij op een groep joodse gevangenen. Zij schrijft: 'I had never seen "us" from the outside.' Geciteerd in Fritzsche, *Life and death*, 234.
- 25 Zie Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz. The witness and the archive* (New York 1999) over de getuigenis, het belang van voornaamwoorden, de stilte en de meerstemmigheid.
- 26 Van der Boom, *Wij weten niets*, 116; Agamben, *Remnants of Auschwitz*, en Young, 'Interpreting literary testimony', stellen de complexe kwestie aan de orde of de getuigenissen van overlevenden 'juist' zijn. Ook hier is 'het weten' problematisch. Over stilte: Baggerman en Dekker, 'Egocument als bron'.
- 27 Clifford Geertz, 'Common sense as a cultural system', in: idem, *Local knowledge* (New York 1983) 73-93. Hierbij hoort het overvloedig gebruik van frasen als 'voor de hand liggend', 'plausibel', 'het lijkt onwaarschijnlijk', 'dat is ook niet zo vreemd', enzovoort.

hij wel ingaat op de methodische discussies over egodocumenten maar deze vervolgens ‘onbekommerd’ afwijst.²⁸ Common sense is in de populaire verbeelding dat wat overblijft als alle *sophistication*, dubbelzinnigheden, onzekerheden en inconsistenties terzijde zijn geschoven. Het lijkt toegankelijk voor iedereen, behoeft geen bijzondere vaardigheid en presenteert een ongecompliceerde wereld. Maar ook deze zogenaamde common sense is gestoeld op vooronderstellingen en specifieke interpretaties. Het is belangrijk dat deze worden geëxpliciteerd.

Onderduik en zelfbeschikking

Van der Boom zegt de joden in zijn studie op te voeren als ‘controlegroep’ die net zomin als de omstanders weet hadden van de gaskamer en daarnaar handelden.²⁹ De onderduik vormt in zijn argument een sleutelrol. Veel joden zouden niet zijn ondergedoken uit onwetendheid en uit angst voor straf bij ontdekking, aldus Van der Boom. Op de tegenwerping dat er grote problemen van praktische, sociale en emotionele aard bestonden om onder te duiken, is zijn terugkerend verweer: ‘Maar er waren joden die konden onderduiken en dat niet deden, of pas na langdurige aarzeling. Ik geef daar in het boek tientallen voorbeelden van.’³⁰ Er is een probleem met dit verweer. Hier worden mensen die niet onderdoken en mensen die uiteindelijk wel onderdoken onder één noemer geplaatst. En hoe zit het met die ‘tientallen’ joden die uit onwetendheid of angst niet onderdoken? Wij hebben

ze niet gevonden. Wij baseren ons op Van der Boom: van de 164 dagboekschrijvers zijn er 53 joods; 34 dagboekschrijvers doken onder en 19 niet. Daarvan zeggen er acht niets over hun motieven. Zeven niet ondergedoken joodse dagboekschrijvers ‘konden naar eigen zeggen wel onderduiken’. Dat geldt voor Claartje van Aals: ‘als ik Arno niet heb, kan de rest me toch niet meer schelen’; en het geldt voor Gertrud van Tijn: ‘ik was vastbesloten om alles door te maken, ten einde toe’.³¹ Zo vonden wij mensen die onderdoken, die wilden onderduiken maar daartoe niet in staat waren, mensen van wie de motivatie onduidelijk blijft of waar de opgegeven motivatie een andere richting uitwijst.

Als gezegd voert Van der Boom de joden op als ‘controlegroep’. Hij doet dat door de in zijn boek eenzijdig benadrukte overweging van joden dat het misschien wel mee zou vallen ‘in het oosten’ (een overlevingsstrategie) over te planten op omstanders die in een onvergelykbare situatie verkeerden: ‘Als de slachtoffers al twijfelden aan de wijsheid van verzet, is het toch niet verrassend dat de omstanders dat ook deden.’³² In die zin gebruikt Van der Boom de joodse dagboekschrijvers om een cruciaal gat in zijn kennis over de overwegingen en het gedrag van omstanders te dichten en zet hij de joden in als legitimatie voor het gedrag van omstanders. Van der Booms conclusie van zijn uitgebreide onderzoek is dat onwetendheid over de Holocaust de onmisbare sleutel is tot het begrijpen van het gedrag van omstanders. Maar de omstandersdagboeken zeggen helemaal niets over dit verband tussen niet weten en niet handelen. Van der Boom komt met twee schijnoplossingen. Ten eerste ligt het verband ‘nogal voor de hand’ en ten tweede zijn er die ‘tientallen’ joden die niet onderdoken. Een ‘magere psychologische verklaring’ aldus de politoloog Meershoek, resteert na lezing van 164 dagboeken: als ze ‘het’ wel hadden geweten, hadden ze ‘ongetwijfeld’ meer geholpen.³³ Van der Boom laat zich meeslepen door zijn optimistische wereldbeeld, wat een verantwoorde inschatting van zijn onderzoeksresultaten niet ten goede komt.³⁴ Wij onderschrijven Meershoeks oordeel dat in het boek een ‘overtrokken betekenis wordt toegekend aan het ontbreken van zekere kennis voor het gedrag van mensen’, met als aanvulling dat die ‘betekenis’ wordt verondersteld, niet aangetoond.³⁵

28 Van der Boom, *Wij weten niets*, 113-118.

29 Van der Boom, *Wij weten niets*, 313.

30 Van der Boom voegt de cruciale uitleg toe ‘omdat ze bang waren voor de straf die zou volgen’: Fabian van Semang, ‘Wij weten niets van hun lot. Een nieuwe benadering van de Jodenuitroeiing in Nederland [interview met Bart van der Boom]’, *Sporen van herinnering. Pedagogie en Geschiedenisoverdracht* 2.6 (2012) 2-4. Zie o.a. blog Van der Boom, 17 mei 2013; blog FAQ vraag 11.

31 Van der Boom, *Wij weten niets*, 395-396.

32 Van der Boom, Repliek op Cohen, ‘Hoe cruciaal is onwetendheid’, Blog, 3 april 2012 en idem, *Wij weten niets*, 413.

33 Van der Boom, *Wij weten niets*, 402 (‘ligt voor de hand’), 413-415, 418 en Van Semang, ‘Wij weten niets’ (‘ongetwijfeld’). Van der Booms repliek op Corjo Jansen (‘Reacties op Nederlanders, Nederlandse juristen en de Holocaust’, *Nederlands Juristenblad* 24 (2013): 1576-1577) is exemplarisch voor de tweede schijnoplossing.

34 ‘Nederland was in de oorlog niet onverschillig maar onwetend’, *RN.nl*, 28 november 2012; over het somberder mensbeeld van anderen: Van der Boom, ‘stap over het ongemak heen’. Diegenen die niet meegaan in zijn speculatie noemt Van der Boom misantropisch: Bernard Hulsman, ‘Doe het niet, zou je willen schreeuwen’ [interview met Bart van der Boom], *NRC Handelsblad*, 12 juli 2013.

35 Meershoek, ‘Een aangekondigde massamoord’. Vergelijk Cohen, ‘Hoe cruciaal is onwetendheid’.

In het boek worden op grond van een beperkt onderzoek verregaande uitspraken gedaan zonder dat de resultaten geplaatst worden in de bredere problematiek van de onderduik. Historicus Marnix Croes en socioloog Peter Tammes komen in hun onderzoek tot een 'conservatieve schatting' van 28.000 onderduikers en concluderen daaruit dat het verzet en de hulp van omstanders groter was dan altijd is gedacht.³⁶ Terwijl Van der Boom de nadruk legt op joden die wel konden, maar niet wilden onderduiken, verwaarloost hij de tegenovergestelde situatie, dat onderduikadressen niet, of te laat, werden gevonden. Lerares mevrouw Glazema beargumenteert uitgebreid haar weigering een onderduiker te huisvesten, maar Van der Boom veronderstelt dat als ze 'het' had geweten, ze het belang van haar privacy ondergeschikt had gemaakt aan het bieden van hulp. Mevrouw Glazema wordt zelfs onder de 'redders' gerangschikt, samen met mevrouw Boekholt die voor een soortgelijke afweging stond en wel hulp bood. Gegeven de moeilijke afweging die mevrouw Boekholt moest maken, begrijpen wij niet waarom Van der Boom haar hulp als 'toeval' typeert. Het toeval speelt zowel in zijn analyse van joden die (niet) onderdoken als van niet-joden die wel of geen hulp boden een grote rol.³⁷

Over de omstandigheden en de strategieën van joodse onderduik is het nodige te vinden in egodocumenten van verzetsmensen, die hun weg vonden tot in de geschiedschrijving. 'Menigmaal', schreef RIOD-onderzoeker Ben Sijes, 'kwam men voor een gesloten deur'.³⁸ Recent verscheen het boek van publiciste Loes Gompes *Fatsoenlijk land* (2013) over de 'verzorgingsgroep' Porgel en Porulan (PP) die joodse onderduikers onderbracht en verzorgde. Hierin vertelt voormalig verzetsman Bob van Amerongen dat het bijzonder moeilijk was om onderduikadressen voor joden te vinden: 'Slechts één op de tien keer was het raak'.³⁹

In 'Wij weten niets van hun lot' is de houding van joden grotendeels tot onwetendheid, gehoorzaamheid en passiviteit gereduceerd. De historici Jacques Presser, Loe de Jong en Ben Braber betoogden op rij dat er relatief veel joden aan verzetsactiviteiten hebben deelgenomen.⁴⁰ Bij hen voegt zich nu Loes Gompes. Zij toont aan dat de PP-groep voor een aanzienlijk deel bestond uit leden met een of twee joodse ouders

– zoals Van Amerongen. Van de overkoepelende zogenaamde Vrije Groepen Amsterdam (VGA) had minstens twintig procent een joodse achtergrond.⁴¹

Recent onderzoek naar de omstandigheden in de Hollandsche Schouwburg, verzamelplaats voor deportatie, laat weer eens zien hoeveel gradaties van verzet er waren. Zo werd gebruik gemaakt van verschillende ontsnapingsmogelijkheden, bijvoorbeeld met de hulp van de medische staf in de ziekenboeg of door sleutels waarmee treinportieren van binnenuit opengemaakt konden worden aan elkaar door te spelen. En ook hier kozen joden – net als in de bezettingsjaren ervoor, en erna (in Westerbork) – voor zelfmoord als ultieme uitdrukking van zelfbeschikking.⁴² Zo min als het erom gaat verzet van joden te heroïseren, moeten, waartoe Van der Boom geneigd is, lijdelijkheid en gehoorzaamheid disproportioneel worden belicht. Systematisch onderzoek naar het hele scala van joodse overlevingsstrategieën, waaronder onderduik, is dan ook dringend gewenst.⁴³

Omstanders

Wat 'wisten' de omstanders in de door Van der Boom gebruikte dagboeken? Meershoek heeft erop gewezen dat zes van de twaalf dagboeken in het hoofdstuk over de omstanders uitspraken bevatten 'die onmiskenbaar getuigen van de verwachting dat de weggevoerde joden massaal

36 Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan.' Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten 1940-1945 (Amsterdam 2004) 195.

37 Van der Boom, 'Wij weten niets', 406-416.

38 Ben Sijes, 'Enkele opmerkingen over de positie van de Joden in de Tweede Wereldoorlog in Nederland', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1973-1974* (Leiden 1975) 14-38, aldaar 35. Vergelijk Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* (2 delen, Den Haag 1965) II, 255; Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VII* (Den Haag 1976) 463; Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) 215-216.

39 Loes Gompes, *Fatsoenlijk land. Porgel en Porulan in het verzet* (Amsterdam 2013) 58. Met DVD van de documentaire *Fatsoenlijk land* (2013) van Loes Gompes en Sander Snoep (Lumen films, 60 minuten).

40 Jacques Presser, *Het Vaderland*, 4 mei 1961; idem, *Ondergang*, II, 5 en 17; De Jong, *Het Koninkrijk*, VII, 1049-1050; Ben Braber, *Zelfs als wij zullen verliezen. Joden in verzet en illegaliteit 1940-1945* (Amsterdam 1990) 134 e.v.

41 Gompes, *Fatsoenlijk land*, 9-13 en 129-130.

42 Annemiek Gringold, 'Het gebouw der tranen. Zestien maanden deportatie uit de Hollandsche Schouwburg', in: Frank van Vree, Hetty Berg en David Duindam ed., *De Hollandsche Schouwburg. Theater, Deportatieplaats, Plek van herinnering* (verschijnt bij Amsterdam University Press in november 2013).

43 De historicus Pim Griffioen werkt aan het onderzoek *Joodse overlevingsstrategieën, onderduik en ontsnapping in Nederland 1940-1945, in een West-Europese context*.

vermoord gaan worden.’ Van der Booms reductie van de genocide tot één moordmethode, de gaskamer, is niet vruchtbaar om het weten waar Meershoeek op doelt en het (niet) handelen te begripen. De genocide voltrok zich langs verschillende moordtechnieken.

Van der Boom hecht veel waarde aan wat hij noemt ‘volledige kennis van het lot van de Joden’, maar zijn notie van kennis is problematisch. Hier zijn we terug bij Friedländers duiding van de Holocaust als een ‘hidden but perceived fact’. Saskia Reuling schreef een ingezonden brief over haar joodse grootvader: ‘Veel malen heeft hij het mij, zijn oudste kleindochter, verteld. Hij wist het en tegelijkertijd wist hij het niet. Het ging zijn verstand te boven.’⁴⁴ Een voorbeeld van een omstander is Willem van Rede, die via een belangrijk persbericht van de BBC kennis nam van de keten deportatie-systematische ombrenging van joden.⁴⁵ Van Rede had toegang tot verschillende bronnen op basis waarvan hij nadacht en soms twijfelde. Van Rede bevroeg constant zijn eigen ‘weten’, maar uit de geciteerde fragmenten maken wij op dat hij relatief over veel kennis beschikte en bovendien het unieke van de massamoord herkende. Het feit dat hij niet tot handelen overging illustreert de zwakte van het door Van der Boom geopperde directe verband tussen kennis en handelen.⁴⁶

Van der Boom ontkent dat omstanders de jodenvervolgung als iets unieks beschouwden.⁴⁷ Er was alom haat tegen de Duitsers, geen onverschilligheid maar medeleven met de vervolgd.

Tegelijk zagen mensen in de behandeling van de joden een voorafschaduwung van het eigen lot. Dit blijkt niet uit Van Redes dagboek, noch gaat dit op voor Han de Booy. In zijn dagboek doet De Booy in 1943 verslag van alles wat de joden al was aangedaan. Hij besluit: ‘Men denkt aan wat in the Merchant of Venice Shylock zegt: “For sufferance is the badge of all our tribe”’ Het citaat is afkomstig uit de bachelorscriptie die J.M.E. Koekenbier schreef onder supervisie van Van der Boom. Zij concludeert dat de auteur ‘zich terdege’ bewust is ‘dat de Duitsers het vooral op de joden gemunt hebben’ en dat hij ‘absoluut oog heeft voor de uniciteit van het lot van de joden.’ Het uitgebreide citaat en de analyse worden door Van der Boom nauwgezet overgenomen, met uitzondering van de Shakespeare-verwijzing en de conclusie over de uniciteit van de jodenvervolgung. Van der Boom onttrekt zo aan de lezer de mogelijkheid het lange citaat op waarde te schatten.⁴⁸ Het wijst mogelijk op een selectief gebruik van de bronnen. Dat lijkt ook rechtshistoricus Corjo Jansen te impliceren wanneer hij mede op basis van een herlezing van twee door Van der Boom gebruikte juristendagboeken spreekt over ‘een vertekend beeld’.⁴⁹

Deel van de veronachtzaming van het joodse perspectief is een ontkenning van de betekenis van het antisemitisme onder omstanders. Hoewel Van der Boom regelmatig antisemitische uitspraken citeert, is zijn conclusie dat Nederland een tolerante natie was en dat het milde antisemitisme – wat dat precies is blijft onduidelijk – een algemeen aspect van de Verzuiling was.⁵⁰ Op pagina 16 weersprekt de auteur in twee regels het belang van antisemitisme. De drogredenering is hier dat er immers tegen de deportatie van niet-joden ook geen verzet was, ‘tot medio 1943 althans’. Toen kwamen er als reactie op de Arbeitseinsatz duizenden onderduikadressen beschikbaar; in de woorden van historica Diennek Hondius boden deze adressen onderdak aan ‘naar schatting enkele honderdduizenden niet-joodse onderduikers – vele malen meer dus dan er joden waren’.⁵¹

Inderdaad maakte het antisemitisme deel uit van de Verzuiling, maar dat maakt het nog niet tot een non-factor. De historicus Bob Moore legt in *Slachtoffers en overlevenden* (1998) een verbinding tussen de verzuiling en anti-joodse vooroordelen. Als joden in Nederland hulp no-

44 NRC Handelsblad, 18 mei 2013.

45 Van der Boom, ‘Wij weten niets’, 55-56 bagatelliseert het bericht omdat het slechts over een intentie tot genocide zou spreken. Dat is onjuist. Het bericht spreekt van systematische deportaties en drie moordmethoden (doodwerken, verhooren, executeren).

46 Van der Boom, ‘Wij weten niets’, 264-270.

47 Bart van der Boom, ‘We leven nog.’ *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 67.

48 De Booy schrijft volgens Koekenbier ook: ‘transporten van joodsche menschen worden vergast’. Bij Van der Boom staat ‘getransporteerde Joden werden vergast.’ Van der Boom, ‘Wij weten niets’, 293. J.M.E. Koekenbier, BA-scriptie Opleiding Geschiedenis, Universiteit Leiden. Begeleider: dr. B.E. van der Boom. Ongepagineerd (bij de noten 119 en 126): <http://www.egoproject.nl/archief-debooyfamilie/Koekenbier.htm>.

49 Corjo Jansen, ‘Nederlanders, Nederlandse juristen en de Holocaust’, *Nederlandse juristenblad* 16 (2013) 1186-1196, aldaar 1195-1196. Vergelijk, ‘Reacties op “Nederlanders, Nederlandse juristen en de Holocaust”’, van Bart van der Boom (met ook een reactie van Hieke Sniijders-Borst) en een ‘Naschrift’ van Corjo Jansen: *Nederlandse juristenblad* 24 (2013) 1576-1580.

50 Van der Boom, ‘Wij weten niets’, 402 en Van Semang, ‘Wij weten niets’, 2.

51 Diennek Hondius, ‘Kenniss en schaamte over de Jodenvervolgung. Veel meer joden hadden geholpen kunnen worden’, ongepubliceerde ingezonden reactie voor NRC Handelsblad, 15 mei 2013 (met toestemming).

dig hadden, schrijft hij, 'moesten er eerst sociale en culturele barrières worden afgebroken'.⁵² De historisch sociologe Helen Fein benaderde deze barrières vanuit het door haar geïntroduceerde begrip 'the universe of obligation': 'that circle of persons toward whom obligations are owed, to whom the rules apply and whose injuries call for expiation of the community.'⁵³ Juist omdat joden in allerlei opzichten toch als 'anders' golden, vielen zij voor de meeste niet-joden niet zomaar als vanzelfsprekend binnen hun 'universum van verplichtingen'. En vooroordelen gedijen bij afstand.

Bovendien oversteeg het antisemitisme de verzuiling. Van de twaalf besproken omstandersdagboeken spreken er in ieder geval drie over joden als een ander ras, één dacht ook aan een internationaal joods complot. Joden waren onaangenaam, vooral als collectief. Jan Kruisinga bijvoorbeeld was zich tot zijn eigen schrik gedurende de oorlog steeds meer aan de joden gaan ergeren. Van der Boom verbindt de dagboekfragmenten niet met de in de literatuur geconstateerde toename van antisemitisme voor en tijdens de Bezetting en ook na de bevrijding.⁵⁴ Twee ingezonden brieven schrijvers citeren een Achterhoeks rijmpje van voor de oorlog: 'Jörre, Jörre, joele / alle jödn in de koele / alle jödn in de mosterdpot / morn bint alle jödn kapot'.⁵⁵ Historica Geertje Mak ontdekte hoe in het vooroorlogse vluchtelingenbeleid 'van de ene op de andere dag' en zonder tastbare richtlijn een politieambtenaar het 'ras' van bezoekers aan de grens ging noteren en hoe vanaf 1939 'rassencategorieën' een steeds nadrukkelijker rol in het overheidsbeleid gingen spelen.⁵⁶ Van der Boom vermeldt het antisemitisme om afkeer van Duitsers en hun repressie te benadrukken, maar het belang van antisemitisme zou betrekking moeten hebben op de bereidheid en de mogelijkheid om hulp te bieden of af te zien van medewerking. Wat ontbreekt in 'Wij weten niets van hun lot' is een reflectie op de manier waarop het vooroorlogse antisemitisme, propaganda en uitsluitingsprocessen doorwerkten in gevoelens over joden.

Besluit

Het moge duidelijk zijn dat wij niet instemmen met diverse jubelende recensies en daarentegen 'Wij weten niets van hun lot' op conceptuele en

empirische gronden een problematische studie vinden.⁵⁷ De wetenschappelijke literatuur, de contemporaine nieuwsberichten en de dagboeken zijn te eenzijdig en te eendimensionaal gebruikt en de definities van 'weten' en van de Holocaust zijn eerder verhullend dan verhelderend. De omschrijving van wat Gewone Nederlanders geacht werden te weten om in de ogen van Van der Boom wetend te zijn, verschuift ook door de tekst heen. Op deze kwesties hebben andere critici grotendeels gewezen.⁵⁸ Wij hebben vooral hier in willen gaan op de problematische inzet van de joodse dagboekschrijvers.

Een nivellerende benadering van de omstandigheden waarin joden en niet-joden verkeerden, heeft het laatste decennium, zowel in de geschiedschrijving als in het publiek debat, een nieuwe impuls gekregen. De toon is daarbij gezet door de historicus Chris van der Heijden, die in zijn werk daders, medeplichtigen, omstanders en slachtoffers in elkaar over laat vloeien. Een van zijn nivelleringsstrategieën bestaat uit de hoofdrol die hij 'het toeval, de klungeligheid, de kleinheid' toebedeelt, of het nu om ouderschap of om verzet gaat. Van der Heijdens motto dat het verhaal van de oorlog de oorlog nog erger maakte dan deze was, is kenmerkend voor zijn verwaarlozing van het joods perspectief.

- 52 Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolgving van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) 197.
- 53 Helen Fein, *Accounting for genocide: National Response and Jewish Victimization During the Holocaust* (New York 1979) 33.
- 54 Van der Boom, 'Wij weten niets', 149 en 151 en Van Semang, 'Wij weten niets van hun lot'. Zie voor antisemitisme rond en vooral na de bevrijding: Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1998); Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 300 e.v.; Evelien Gans, "'Vandaag hebben ze niets, maar morgen bezitten ze weer een tientje.'" Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland', in: Conny Kristel ed., *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002) 313-353; Pieter Lagrou, 'Return to a vanished world. European societies and the remnants of their Jewish communities, 1945-1947', in: David Bankier ed., *The Jews are coming back. The return of the Jews to their countries of origin after WW II* (Jerusalem 2005) 10 e.v. Uit dit en ook uit het volgende boek blijkt dat de toename van het antisemitisme tijdens de bezetting en de openlijke manifestatie ervan na de bevrijding bepaald niet uniek zijn voor Nederland: Keith Lowe, *Savage continent. Europe in the aftermath of World War II* (London 2012) 189 e.v.
- 55 Fred W. Steutel, *NRC Handelsblad*, 18 mei 2013; e-mail aan Evelien Gans, 26 mei 2013 en M.S.R. Nihom (spreekt over *Jödde*; beide en nog andere spellingen zijn mogelijk), ongepubliceerde ingezonden reactie op dhr. Steutel (met toestemming).
- 56 Geertje Mak, 'Vluchtelingenbeleid in Overijssel tijdens het Interbellum', *OHB* 115 (2000) 7-32.
- 57 Vergelijk Ensel en Gans, 'Wij weten iets ii', voor een reeks recensies. Meest recentelijk omschreef Robin te Slaa 'Wij weten niets' als een standaardwerk over 'het tendentieuze beeld van de schuldige omstanders' in een bespreking van Barbara Beuys, *Leven met de vijand - Amsterdam onder Duitse bezetting 1940-45: NRC Handelsblad*, 1 juni 2013.
- 58 Zie hiervoor de noten 1 en 2.

Afgezien van de onvermijdelijke uitzonderingen, schreef hij in *Grijs verleden* (2001), was dit wat er gebeurde: 'Zoals alle joden zich lieten registreren, zo liet de overgrote meerderheid zich gelaten wegvoeren.'⁵⁹ In *Tijdschrift voor Geschiedenis* schreven de historici Martijn Eickhoff, Barbara Henkes en Frank van Vree over de verleiding van de grijze geschiedschrijving waartoe zij ook *Grijs verleden* van Van der Heijden rekenen. In diens grijze universum raken de slachtoffers uit zicht, betogen zij - zonder overigens te benoemen dat het hier vooral ging om een veronachtzaming van het joodse perspectief.⁶⁰

Ook in de media – inclusief internet – is een nivellerings-tendens te bespeuren. Sprekend is een televisie-uitzending van *Andere Tijden* over vier mannen 'in de grijze zone tussen toekijken en deelnemen', waarin niet werd ingegaan op het fundamentele gegeven dat één van hen een joodse gevangene was die per definitie bedreigd werd met deportatie.⁶¹ Een ware *war of memories* speelt zich af rond de nationale herdenking van 4 mei. Hier blijkt onder meer dat de opvatting dat ook Wehrmachtssoldaten of Waffen SS'ers als slachtoffers van de geschiedenis herdacht moeten kunnen worden, op zowel felle voor- als tegenstanders rekenen kan.⁶² Het debat hierover is nog lang niet uitgekristalliseerd en het valt te verwachten dat posities blijvend uiteenlopen.⁶³ Duidelijk is dat het debat over de jodenvervolgving velen aangaat en wij zijn het niet eens met Van der Booms uitspraak dat historici en

betrokkenen niet zo veel aan elkaar hebben, 'omdat ze wezenlijk verschillende doelen nastreven'. Vanzelfsprekend heeft de historicus een eigen verantwoordelijkheid, maar er zijn tal van methodische, conceptuele en ethische overwegingen om de dialoog aan te gaan.

Remco Ensel is als historicus verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Van 2010 tot en met 2013 is hij tevens gedetacheerd aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in verband met het NWO-project *De dynamiek van hedendaags antisemitisme in een wereldwijde context*. Zijn meest recente publicatie is 'Dutch Face-ism. Portrait photography and völkisch nationalism in the Netherlands', *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies* 2.1 (2013) 18-40. E-mail: r.ensel@niod.knaw.nl

Evelien Gans is als senior onderzoeker verbonden aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies en Bijzonder hoogleraar Hedendaags Jodendom, zijn geschiedenis en zijn cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Zij publiceerde *Gojse nijd & joods narcisme. Over de verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland* (1994); *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie over joodse sociaaldemocraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (1999); en *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis 1912-1956* (Amsterdam 2007/2008). Evelien Gans leidt het NWO-project *De dynamiek van hedendaags antisemitisme in een wereldwijde context*. E-mail: e.gans@niod.knaw.nl

59 Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer'; Chris van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001); idem, *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem* (Utrecht 2006); idem, *Israël. Een onherstelbare vergissing* (Amsterdam 2008).

60 Martijn Eickhoff, Barbara Henkes, Frank van Vree, 'De verleiding van een grijze geschiedschrijving. Morele waarden in historische voorstellingen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123.3 (2010) 322-339.

61 'Geweten in de oorlog', *Andere Tijden*, 3 april 2012: <http://www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1246385>

Het citaat is afkomstig van presentator Hans Goedkoop.

62 Zie o.a.: *NRC Handelsblad*, 25 en 26 april en 2 mei 2012; *de Volkskrant*, 2 en 3 mei 2012; *Een Vandaag*, 'Dodenherdenking', 3 mei 2012; Ewoud Sanders, 'Maak van Dodenherdenking geen Jodenherdenking', *NRC Handelsblad*, 7 mei 2012. Voor reacties op internet, zie o.a. <http://www.nu.nl/algemeen/dodenherdenking-moet-geen-jodenherdenking-worden.16926407.lynkx>; 'Boosheid over Duitse namen op het monument', *NRC.nl*, 18 oktober 2012; Elma Drayer, 'Het begint met modieuze praatjes over goed en fout', *Trouw*, 25 oktober 2012.

63 Bart van der Boom spreekt over de 'gemeenschappelijke tragiek van slachtoffers, medeplichtingen en daders', allen opgenomen in de maalstroom van de geschiedenis en wellicht eens in gezamenlijkheid herdacht, in 'Den Haag: de Waalsdorpervlakte. Verzet en repressie in de Tweede Wereldoorlog', in: Wim van den Doel ed., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005) 122-133, aldaar 132-133. Vergelijk Ensel en Gans, 'Wij weten iets ii.'